

Ольга Ковтуненко

РОЛЬ КРАЇН-УЧАСНИЦЬ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ ст.

Сумна доля державності Речі Посполитої, територія якої наприкінці ХVІІІ ст. була загарбана сусідніми державами – Австрією, Прусією та Росією, мала певне значення і наслідки для кожного з учасників цих подій. Російська імперія заволоділа більшою частиною території Речі Посполитої, близько шести мільйонів населення перейшло під її владу. Проте це були землі з нижчим рівнем господарського та культурного розвитку, дуже різномірні щодо етнічного складу і тому їх населення легше піддавалося асиміляції і чинило менший спротив русифікації. Найважливішим здобутком для Росії було просунення її кордонів на захід і зміцнення її впливів у Європі, зокрема в середньозахідній її частині.

Австрія отримала близько чотирьох мільйонів населення, яке проживало на території більше ста тисяч квадратних кілометрів, серед яких поляки становили більшість, але численними були також українці. Проте Відень не збирався виступати проти поділів, а як їхній безпосередній учасник, прагнув до того, щоб захопити якнайбільші площі. Твердження, що Австрія готова була відмовитись від своїх польських здобутків, насправді є помилковим, адже вона не пристала на це навіть у час найсерйозніших успіхів Наполеона, який пропонував Австрії віддати Галичину взамін за пруський Шльонськ чи якусь із балканських провінцій Туреччини¹.

Пруссія отримала дещо більше від австрійських надбань, однак найсуттєвішим здобутком було те, що у межах її забору були споконвічні польські землі разом із Варшавою. Пруссії дісталися найбільш економічно розвинуті та цивілізовані регіони. Польські території і поляки становили після 1795 р. чи не половину території та населення Пруського Королівства. Території були дуже привабливі для економічного розвитку та для зміцнення Пруссії. Задля цього, власне, Берлін провадив і напередодні, і після поділів послідовну антипольську політику, що викликало негативну позицію поляків².

¹ Л. Конзеля, Т. Цегельський, *Концерт трьох чорних орлів. Споры о разделах Польши*, Историки отвечают на вопросы, Москва 1990, с. 67–71

² С. Соловьев, *История падения Польши*, т. 16, Москва 1995.

Пруссія була найзацікавленішою у поділах. Під час Чотирьохлітнього Сейму її політика відзначилася ще й особливим цинізмом. Вона підштовхнула урядові кола Речі Посполитої до відмови від російської протекції, до виголошення відвертих антиросійських гасел, до розгортання доволі радикальних реформ, а потім залишила її і почала переговори з Росією про другий поділ. Надалі Пруссія найбільш уперто виступала проти проєктів відновлення польської держави, остерігаючись, що відновлена Польща буде домагатися повернення земель, забраних Пруссією.

Російська імперія використала поділи Речі Посполитої для залучення Пруссії та Австрії до коло своєї політики. Можливість підтримки одного з партнерів у змаганнях за домінацію в німецькому світі, схилила іншого до відновлення співпраці також і в польському питанні.

Тісно співпрацюючи між собою, Росія, Пруссія та Австрія здобули вирішальну перевагу на континенті. Перебуваючи на вершині могутності, Наполеон спробував змінити статус польських земель та розкладку сил в Європі, визначену трьома державами, однак зазнав поразки, а три імперії на чолі з Російською відновили своє домінування на континенті. Більше того, був запропонований Європі правовий консервативно-реакційний порядок, так званий Священний союз³. Було встановлено неподільне панування трьох імперій у Центрально-Східній Європі і визначених ними консервативно-реакційних порядків аж до 1918 р.

Наслідком такого домінування стало блокування процесу розвитку демократії у цьому регіоні Європи. Якби Речі Посполитій вдалося почати і розвинути модернізаційні процеси, започатковані в часи Чотирилітнього Сейму, то, очевидно, що подібні перетворення незабаром розпочались би і в її сусідів. Домінування цих трьох багатонаціональних імперій загальмувало процеси політичної емансипації багатьох малих і середніх народів Центрально-Східної Європи. Тільки розпад системи трьох імперій внаслідок Першої світової війни дали їм шанси на відродження та розвиток власної державності⁴.

Російська історіографія XIX ст. запропонувала чимало думок та тверджень, які можна умовно віднести до ліберального та консервативного напрямків історичної думки. Ліберальна історіографія більш лояльно розглядає процеси й події як власної, так і польської історії та дає позитивний відгук на прагнення до розвитку країни. Консервативний напрям захищає російську імперську політику та не допускає альтернативи своїм поглядам.

³ М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер, *История Польши*, пер. с польск., Москва (Весь Мир) 2004, 544 с.

⁴ Л. Конзеля, Т. Цегельский, *Op. cit.*, с. 102–103.

Участь Російської імперії у поділах Речі Посполитої розглядається російською історіографією як політика об'єднання “споконвічних” руських земель. Така точка зору утвердилася ще за часів М. Карамзіна. Суперечки розпочалися при аналізі мотивів уряду Катерини II у процесі поділів Речі Посполитої. С. Соловйов, М. Шильдер, П. Гейсман вважали, що Катерина II свідомо відстоювала національні інтереси російського народу під час поділів. За словами С. Соловйова, Катерині II було важко усвідомлювати той факт, що не усі землі, які вважалися руськими, увійшли до складу імперії після поділів. Однак вона розраховувала обміняти їх у Австрії на турецькі області. Історик наводить витяг із листа, написаного Катериною II до польських конфедератів, який за своєю суттю суперечить його висновкам. Зокрема, імператриця писала, що забирає Україну як компенсацію своїх збитків та за втрати людей.

Думка щодо нездатності Речі Посполитої до самостійного існування у російській історіографії була надзвичайно поширеною. У часи Кримської війни, М. Погодін на заклик: “Объявите независимость Польши”, піддав це безапеляційному сумніву: “Но может ли Польша существовать особо? Рассматривая внимательно, хладнокровно, и беспристрастно Историю Польши, чувствуешь, что она особо существовать не может...”, без будь-яких історичних доказів історик заявив: “... это есть страна дополнительная, пограничная, и отнюдь не самобытная”⁵.

Історик навіть не вважав за потрібне пояснити, яке значення він вкладав у поняття “прикордонна країна”? Теоретично кожна країна є прикордонною до сусідньої. З іншого боку, Річ Посполита розглядалася як межа між православним Сходом і європейським Заходом. У цьому випадку землі, які знаходяться по різні сторони від цієї межі, рівною мірою хотітимуть змістити реальний кордон, одна – на захід, інша – на схід. М. Погодін не сказав нічого нового до того, що всім було відомо, а пізніше було публічно сформульовано С. Соловйовим з приводу неминучості результату тривалого суперництва між Польщею і Росією. Фраза М. Погодіна звучала двозначно, а отже могла означати, що прикордонний стан може виявитися не на користь іншої сусідньої країни, тобто Російської імперії. До виходу у світ дослідження С. Соловйова його вчитель – М. Погодін у своїх працях, починаючи зі статті 1831 р. “Исторические размышления об отношениях Польши к России”, послідовно проводив ідею про те, що у результаті поділів Речі Посполитої Російська держава “возвратила то, что ей искони принадлежало”⁶.

⁵ М. Погодин, *Письмо о Польше*, [в:] М.П. Погодин, *Польский вопрос: Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831–1867*, Москва 1868.

⁶ А. Ширинянц, *Русский хранитель*, Москва 2008.

Стаття М. Погодіна мала назву “Исторические размышления об отношении Польши к России”, у журнальному тексті був ще і підзаголовок (опущений при передруку збірника у 1868 р.) “По поводу разных статей о том же предмете, помещенных в иностранных журналах”. Стаття, у якій автор включив “мысли, родившиеся при чтении польской истории, без всякого отношения к нынешним происшествиям”, була досить різкою відповіддю західноєвропейським історикам. У ній йдеться про польське питання, але не знайдемо належного висвітлення проблем слов’янських народів. Історик зауважував, що “славянские народы составляют почти десятую часть всей земной поверхности, и наконец, в лице России, занимают первое место в системе государств, следовательно имеют всемирное значение”⁷. Свої слова М. Погодін адресував навіть французькому історику Франсуа Гізо, чії заслуги в розвитку історичної науки він завжди визнавав.

М. Погодін був стурбований проникненням у Росію помилкових, на його думку, західноєвропейських поглядів. За його словами, у 1770–1790 рр. “Россия не сделала никаких похищений, как обвиняют наши враги, не сделала никаких завоеваний, как говорят наши союзники, а только возвратила себе те страны, которые принадлежали ей искони по праву первого занятия, на равне с коренными ее владениями”⁸. На підтвердження сказаного історик перерахував усі колись втрачені Росією володіння, намагаючись не пропустити жодного міста, ні однієї землі. У результаті виходило, що і за Литвою “что останется? Только часть губернии Виленской и Гродненской. Но и в сих местах литовцы (племя по своему происхождению столь же чуждое Польше, как и России) с незапамятных времен платили дань князьям русским, наравне с прочими славянскими и финскими племенами, вошедшими в состав Русского государства”. Тому російський історик без тіні сумніву заявляв: “Хто ж може сказати, що Росія має на Литву менше право, ніж Англія на Валіс (тобто Уеллс), або Франція на Бретань?”⁹.

Провідна роль С. Соловйова у російській історіографії визнавалася і за радянських часів, хоча при перевиданні його праць критики намагались дистанціюватися від деяких його поглядів. Критика В. Виноградовим книги XIV “Історії Росії...” (видання 1966 р.)¹⁰, обмежилася тим, що

⁷ М. Погодин, *Исторические размышления об отношении Польши к России*, Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний, Москва 1867, с. 1–10.

⁸ М. Погодин, *Исторические размышления...*, с. 2.

⁹ *Ibid.*, с. 4.

¹⁰ В. Виноградов, *Трудная судьба Екатерины II в историографии*, Век Екатерины II. Дела балканские, Москва 2000, с. 282–293.

детально описуючи роль Австрії і Пруссії в першому поділі, С. Соловійов “оставляет в тени роль России как реального третьего участника раздела, завладевшего частью Речи Посполитой”¹¹.

У “Історії падіння Польщі”, що була опублікована у 1863 р., тобто за рік до того, як війська Олександра II придушили Січневе національно-визвольне повстання в Польщі, С. Соловійов викладає свою точку зору на поділи Речі Посполитої більш докладно. Аналізуючи історію розділів, він виділяє такі три причини її падіння: “1) русские национальные движения, совершившиеся, как прежде, под религиозным знаменем; 2) завоевательные стремления Пруссии; 3) преобразовательные движения, господствовавшие в Европе с начала века до конца его”¹².

У такій постановці питання важко не помітити впливу на С. Соловійова ліберальних поглядів. У силу авторитету історика, теза про національний характер політики Катерини II у польському питанні, у тому розумінні, що основним мотивом її дій було повернення до складу Росії територій Білорусі, Правобережної України та приєднання Литви, з переважно православним населенням, стала загальноновизнаною у роботах російських істориків як дожовтневого, так згодом і радянського періодів.

М. Данилевський називав політику Катерини II величнішою національною політикою, адже, співпрацюючи з Пруссією, Російська імперія вирішувала свої національні завдання щодо об’єднання¹³. П. Гейсман вважав, що керування національною політикою імперії здійснювала німкеня, яка краще піклувалася про національні інтереси країни, ніж вищі прошарки російського суспільства, які забули про це питання взагалі. Історик стверджував, що Катерина II виправила помилки Росії XVII–XVIII ст., коли Польща не була ліквідована, а Росія сподівалася на збереження Польщі із жахливим державним устроєм¹⁴. М. Данилевський підтримав таку точку зору, відмітивши, що ще у XVII ст. територія Речі Посполитої могла б бути закріплена за православ’ям та російським народом.

С. Татищев та М. Шильдер, вважали політику Катерини II такою, що відповідає інтересам народу, зазначаючи, що лише за правління Олександра I притримувалася ідеї права та справедливості, що згодом призвело до антиросійського її направлення¹⁵. Ф. Єленев вважав, що за часів

¹¹ С. Соловьёв, *История России с древнейших времен*, кн. XV, Москва 1966.

¹² С. Соловьёв, *Избранные произведения*, т. II, Ростов-на-Дону 1997, с. 197–522.

¹³ Н. Данилевский, *Россия и Европа*, Санкт-Петербург 1871.

¹⁴ П. Гейсман, *Начало конца Польши*, Санкт-Петербург 1898.

¹⁵ С. Татищев, *Из прошлого русской дипломатии*, Санкт-Петербург 1890.

правління Катерини II завершено збирання руських земель, а Польща була повернена до свого першопочаткового стану¹⁶.

Дехто з російських істориків критикував політику Катерини II. На думку М. Кояловича, якого ще відносять до представників білоруської історіографії, Катерина II не одразу зрозуміла значення приєднання для російського населення Західної Росії. Розумінню російських національних інтересів сприяла діяльність єпископа Г. Кониського. Самі поділи Речі Посполитої М. Коялович засуджував, пояснюючи, що розпад польської держави на польські та російські землі поєднувався з німецькою політикою, пов'язаною зі знищенням самостійності Польщі. М. Коялович висловлював консервативне та слов'янофільське звинувачення Росії в забутті національних інтересів: "... власть тогда у нас, все наше высшее общество пропитано было ненародным духом и не могло действовать в духе Алексея Михайловича"¹⁷.

Російська ліберальна історіографія, підтримуючи думку про об'єднання руських земель, зазначала, що уряд Катерини II керувався у першу чергу політичними інтересами, а не національними. М. Кареев, підтримуючи цю думку, пояснював ситуацію таким чином, що йшла боротьба між двома державами і в цій боротьбі релігійне питання – привід, національне – ігнорувалося, а соціальне – не порушувалося, все переборювали політичні інтереси. Історик досить переконливо доводить свою точку зору, підкреслюючи класові інтереси царизму, ставлення помічників Катерини II до російського населення у Речі Посполитій.

Та обставина, що польське питання у Росії XIX ст. було одночасно і предметом наукового дослідження, і фактом політичного життя не тільки визначало гостроту публіцистичних і наукових дискусій, а й часом відбивалося на науковій долі істориків, що займалися проблематикою поділів Речі Посполитої. Зокрема, російського історика М. Кареева, колишнього професора Варшавського університету звинувачували у "несамостійності"¹⁸, а сучасні російські історики вважають його "полонофілом"¹⁹.

Цей приклад є істотним не тільки тому, що він не поодинокий, а й тому, що аж до останнього часу трактування історії поділів Речі Посполитої залишається предметом гострої полеміки представників різних історичних шкіл європейських країн. Загальноєвропейське значення цього

¹⁶ Ф. Еленев, *Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь*, Санкт-Петербург 1863.

¹⁷ М. Коялович, *Чтения по истории Западной России*, Санкт-Петербург 1884.

¹⁸ В. Брабинский, *История польского народа*, Санкт-Петербург 1906, 587 с.

¹⁹ *Портреты историков. Время и судьбы*, т. I. Москва 2000, 280 с.

питання, що ставилося на розгляд усіх європейських конгресів XIX ст. Та щонайменше двічі – у 1830 і 1863–1864 рр. – викликло найгостріші кризи європейської системи міжнародних відносин, зумовило той факт, що фаза “війни всіх проти всіх” у дослідженнях польського питання затягнулася до відновлення державної незалежності Польщі в 1918 році.

М. Кареев стверджував, що представник російської політики в Речі Посполитій М. Репнін не вбачав суттєвої проблеми в стосунках католицизму та унії. Він не вважав, що народ за неї проливає кров та звертається до Росії з проханням про допомогу. Ще менше зацікавленості у цій проблемі проявляли пруси. Прикладом класових інтересів царського правління було збереження на цих землях польського землеволодіння до повстань 1830–1831 рр. та до січневого повстання 1863 р., після якого воно було ліквідовано. Події відповідали завданню об’єднання руських земель, однак мотиви, що призвели до цього, були іншими. Внаслідок їх політичне об’єднання південно-західної Русі із російською державою нічого не означало для місцевого люду, звільненого від влади Речі Посполитої²⁰. Подібну точку зору висловив М. Любавський: Катерина II дозволила дворянству у судах користуватися польською мовою та попередніми законами.

В. Мякотін вважав, що політика Катерини II у Речі Посполитій, не маючи можливості зіслатися на народні інтереси, посилялася на загальний принцип віротерпимості. Цей принцип нічого не давав російському населенню в Польщі, оскільки шляхта у своїй більшості була католицькою. Знайти опору у звичайному населенні Катерина II не могла, адже була володаркою всього кріпосного права у Росії, а в Польщі налаштувала проти себе усі польські політичні партії. Цією ситуацією і скористалася Прусія, однак в очах поляків основною винуватицею залишилася Російська імперія, як така, що відігравала найбільш активну роль у поділах²¹.

Винуватцем поділів Речі Посполитої у російській історіографії одностайно вважали Прусію. Деякі з російських істориків вважали поділи Речі Посполитої результатом дипломатичної поразки Росії, у результаті чого Прусія змогла нав’язати їй свою політику.

Відповідальність за перший поділ Речі Посполитої В. Ключевський покладав на пруського короля Фрідріха II, і це чи не єдине, що зближує його позицію з точкою зору С. Соловйова. Помилкою дипломатії Катерини II В. Ключевський вважав союз Росії з Пруссією, який замінив колишню традицію з петровських часів орієнтації на Австрію. Прусія, на

²⁰ Н. Кареев, *Новейшая польская историография*, Вестник Европы (1886. Декабрь) 535–588.

²¹ В. Мякотин, *Из истории русского общества*, Санкт-Петербург 1902.

його думку, відкривала сприятливіші можливості для вирішення проблем, пов'язаних із відносинами Російської імперії з Османською імперією та Річчю Посполитою. У результаті цього у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. “польский вопрос стал частью турецкого”, а “русская дипломатия собственно поработала в чужую руку”, – констатував історик²².

У систематизованому вигляді свою оцінку катерининської епохи В. Ключевський викладає у нарисі “Императрица Екатерина II (1729–1796)”, який вперше з'явився у 1896 р.: «В ее деятельности были промахи, даже крупные ошибки, в ее жизни остаются яркие пятна. Но целое столетие легло между нами и ею. Трудно быть злопамятным на таком расстоянии»²³. Деякі думки В. Ключевського про правління Катерини II не завжди адекватно сприймаються через своєрідність його наукового мислення. Цілком зрозумілий саркастичний підтекст його зауваження про те, що думки Катерини “о создании среднего рода людей в смысле западноевропейской буржуазии были упразднены в России самой жизнью как излишние”²⁴. Оцінка політики Катерини була з підтекстом, називаючи її “системой нарядных фасадов с неопрятными задвірками”, а її особистість: “тщеславие доводило Екатерину, от природы умную женщину, до умопомрачения, делавшего ее игрушкой в руках ловких и даже глупых льстецов, умевших пользоваться ее слабостями”. Проте загалом В. Ключевський вважав, що Катерина “не может быть ни знаменем, ни мишенью; для нас она только предмет изучения”.

Оцінка катерининського царювання, яке охарактеризовано в “Курсі російської історії” В. Ключевського як майже банкрутство, моральне і економічне. Зокрема, історик визнає, що “людям, стоявшим под более близким действием ее военных и дипломатических успехов, результатом их представлялся небывалый подъем международного значения России”. Згадуючи слова Н. Паніна, що “Петр, выводя народ свой из невежества, ставил уже за великое и то, чтобы уравнять оный державам второго класса”, В. Ключевський відзначає, що у кінці царювання Катерини Росія стала вважатися першою військовою державою в Європі. І трохи раніше, але у зв'язку з цим: “Международный горизонт России раздвинулся дальше ее новых пределов²⁵, и за ними открылись ослепительные перспективы, какие со времен Петра I едва ли представлялись самому воспаленному русскому

²² В. Ключевский, *Курс русской истории*, ч. V, Москва 1937.

²³ В. Ключевский, *Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники*, Москва 1993, с. 233–294.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ С. Соловьев, *Избранные произведения*, т. II, с. 197–522.

глазу: взятие Константинополя, освобождение христианских народностей Балканского полуострова, разрушение Турции, восстановление Византийской империи”.

Незважаючи на помітний скептицизм, який видно в оцінці В. Ключевським геополітичних планів Катерини та її наступників він робить у кінці свого нарису зауваження щодо таємниці популярності Катерини. Думка полягає у тому, що “в ее всесветной славе русское общество впервые почувствовало свою международную силу, она открыла ему его самого”²⁶. Не дивно, що подібні парадоксальні судження В. Ключевського, професора Московського університету і Московської духовної академії, наштовхували до наукової полеміки, особливо потрапляючи у контекст протиріч, які пов’язували московську та петербурзьку історичні школи.

Серйозним внеском у вивчення складної динаміки становлення взаємин у трикутнику Петербург, Берлін, Відень стала монографія О. Трачевського “Союз князей и немецкая политика Екатерины II, Фридриха II, Иосифа II. 1780–1790”²⁷. Ця докторська дисертація професора Харківського університету, перекладена німецькою мовою, отримала високі оцінки в Німеччині і Австрії. Історія першого поділу висвітлюється О. Трачевським у IV розділі “Початкова німецька політика Катерини II”. Тут автор з’ясовує переплетення інтересів Росії і двох німецьких держав, пояснює логіку поведінки правителів. Системно викладений фактичний матеріал, яскраві характеристики пруських і австрійських дипломатів, які мали стати учасниками другого і третього поділів Речі Посполитої.

У своїй праці О. Трачевський першим робить спробу переглянути традиційний поділ зовнішньої політики Катерини II на два періоди: до і після російсько-австрійського союзу 1781 р. Розглядаючи східне питання у якості “ключа” до розуміння політики Катерини, О. Трачевський показує тим самим наскрізну ідею її зовнішньої політики.

Праця В. Більбасова з історії катерининського царювання доведена до 1765 р.²⁸ Проведений ним на основі широкого кола, у тому числі раніше невідомих архівних джерел аналіз становлення особистості і політичних поглядів Катерини II, її внутрішньої і зовнішньої політики в перші три роки царювання є одним з найбільш глибоких і ґрунтовних у російській історіографії. Велику цінність мають і опубліковані В. Більбасовим у додатках до

²⁶ В. Ключевский, *Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники*, с. 233–294.

²⁷ А. Трачевский, *Союз князей и немецкая политика Екатерины II, Фридриха II, Иосифа II. 1780–1790*, Санкт-Петербург 1877.

²⁸ В. Бильбасов, *История Екатерины II*, т. I–II, XII, ч. I, II, Берлин 1896.

першого і другого тому його монографії матеріали архівів зовнішньополітичних відомств Саксонії і Франції, а також ґрунтовний розбір російської та західної літератури з катерининської епохи у першій і другій частині XII тому.

Погляди В. Більбасова на поділи Речі Посполитої викладені у низці його статей і історичних нарисів. Особливий інтерес мають його пізні публікації, зокрема нарис про Катерину II в ювілейному збірнику “Государы из дома Романовых”, що вийшов у Петербурзі в 1913 р. Полемізуючи з усталеною на той час у російській історіографії думкою про помилковість потрійного формату поділів Польщі, В. Більбасов стверджує: “Подчинение Польши одной России должно быть признано невозможным; сохранение Польшею самостоятельности представляется весьма маловероятным: с середины XVII века до первого раздела Польши не менее десяти раз возникали и обсуждались в дипломатических переговорах проекты такого раздела. При таких условиях участие России в разделе приходится признать неизбежным”²⁹.

Не усі твердження В. Більбасова є беззаперечними. Зокрема, теза про моральний аспект польських поділів “как дела безнравственного, неблагородного” він поділяє думку більшості інших дореволюційних російських істориків: “Никто не ставит вопроса, имели ли турки нравственное право покорять сербов или болгар... Попытку такого же расчленения русской земли, какому подвергалась Польша, она сама производила на полтора столетия ранее, отнимая от Московского государства Северщину и Смоленск”³⁰. В. Більбасов робить висновок, що поділи Речі Посполитої цілком вписувалися у рамки загальноприйнятих норм міжнародних відносин XVIII ст.

Історія першого поділу викладається В. Більбасовим вкрай лаконічно. Проте, підхід до головного у його час питання про “роль і значення у цій справі кожного з трьох його учасників” позначений досить чітко. Відмітивши, що “по самому существу дела переговоры велись в тайне, с большой осторожностью, и каждый из трех участников не очень доверял двум другим: каждый опасался, что два другие могут соединиться и, поделив несколько больше выгод между собою, ограничить участие в дележе третьего”. За словами історика “много недомолвок, попыток скрыть

²⁹ В. Бильбасов, *Памяти Императрицы Екатерины II*, Русская старина (1896. Ноябрь) 241–280.

³⁰ В. Бильбасов, *Императрица Екатерина II Алексеевна, Государы из дома Романовых. 1613–1913*, т. II, Москва 1913, с. 1–127.

свои истинные желания” як у дипломатичному листуванні епохи першого поділу, так і в пізніших заявах дипломатів держав, які взяли в ньому участь. З цим застереженням він у такий спосіб вибудовує закономірний хід подій, за яким діяв механізм переговорів щодо поділів: “Занятие австрийцами осенью 1770 года Ципса и Новоторга, визит в Петербург принца Генриха Прусского (осень 1770 – весна 1771 г.) и, наконец, известное заявление Екатерины в беседах с принцем Генрихом о том, что Пруссия и Россия могли бы последовать примеру Австрии, заняв области Польши”. Викладаючи таким чином підготовку справи, В. Більбасов головну роль у формуванні російської політики на польському напрямку відводить Катерині³¹.

Ф. Уманець закликає розглядати поділи Речі Посполитої з точки зору загальнослов'янських інтересів. Історик наполягає на думці, що потрібно було забрати всю Польщу, або управляти країною через М. Репніна. Перший варіант був неможливий відразу, а другий мав шанси на успішну реалізацію, а згодом склалися б обставини для повного приєднання. Приєднання Польщі, зазначав Ф. Уманець, дало б перевагу слов'янській політиці Європи³². Така думка значно відрізнялася від консервативно-слов'янофільських переконань М. Данилевського. Історик не вважав збільшення Прусії для Росії небезпечним: “... пусть увеличится Пруссия до всевозможных пределов, – т. е. соединит всю Германию (даже и Австрию), завладеет Голландией, – все еще будет ей далеко не под силу выходить против России один на один”.

У польській історіографії особливо підкреслюється той факт, що саме через поділи Польщі Росія, усупереч власним інтересам, перетворила Прусію в успішну країну Центральної Європи. Крім того, зазначав В. Ключевський, знищення польської держави не усувало Росію від боротьби з польським народом: не пройшло й сімдесяти років, а ми (Російська імперія) вже тричі воювали з поляками (1812, 1831, 1863 рр.). За словами історика це все доводить життєві сили польського народу. Подібну точку зору висловлювали О. Пипін, М. Коялович, М. Кареев, О. Погодін.

Важливою особливістю формування поглядів російських істориків на поділи Польщі стало те, що польське питання в дореволюційній Росії було одночасно і предметом наукового дослідження, і фактом політичного життя. Наслідком поділів Речі Посполитої стала втрата незалежності на сто двадцять три роки, а якщо брати до уваги ще й перший поділ і час повного контролю Російської імперії над життям польської держави, то

³¹ В. Бильбасов, *Памяти Императрицы Екатерины II*, с. 241–280.

³² Ф. Уманец, *Вывожение Польши*, Москва 1872.

на понад двісті років, і сталося це тоді, коли поляки почали опановувати внутрішню анархію і взялись за модернізацію державного устрою та права. Катастрофа держави в такий час вибору не дала: народ, зокрема його еліта, не міг змиритися з такою ситуацією і прагнув з особливою силою до якнайшвидшого і негайного відновлення незалежності. Це стало однією з причин змов і національних повстань.

Польща двісті років перебувала у політичному небутті, пошматована та упокорена, під зверхністю інших держав. Але вже тоді, в час приготувань до першого поділу, Жан-Жак Руссо закликав поляків, щоб вони не дали себе поглинути, “перетравити” або ж зденаціоналізувати. Представник радикального польського патріотизму Станіслав Сташіц напередодні відновлення політичного життя у співпраці з Наполеоном сказав: “Впасти може велика нація, загинути – тільки нікчемна”. Це гасло пам’ятали наступні покоління поляків упродовж усього ХІХ ст., змагаючись за зміни у польському політикумі після фатальних наслідків.

Польське питання залишалося актуальним для російської історіографії упродовж усього ХІХ ст. та пізніших часів та набрало у ній досить помітного розголосу. Історики країн-учасниць часто зверталися до розгляду основних мотивів та майбутніх планів, щодо Речі Посполитої. Російська історіографія демонструє дещо суб’єктивний аналіз подій, адже представляє думку безпосереднього учасника нищення польської держави, тому одним із найважливіших завдань вважала виправдання політики царського уряду.